

Rodzaje i formy ochrony praw i wolności w Polsce

Autor tekstu: **Małgorzata Gawlik**

1. Droga sądowa

a) Sądy powszechne

W państwie prawnym zasadniczym systemem ochrony gwarantowanych praw i wolności człowieka jest sądownictwo krajowe, przed którym każdy może domagać się zapewnienia ochrony przed naruszeniami i naprawienia już zaistniałych szkód lub krzywd. W myśl zasady podziału władz sądom bowiem powierza się sprawowanie wymiaru sprawiedliwości (art. 175 ust. 1 Konstytucji), obejmującego kontrolę działań administracji publicznej (art. 184 Konstytucji). Zwrócenie się do sądu - instytucji niezawisłej, niezależnej od innych organów oraz specjalizującej się w rozstrzyganiu sporów prawnych, stanowi pewną gwarancję przestrzegania prawa [47]. Może się zdarzyć sytuacja, że ustawodawca uzależni wystąpienie na drogę sądową od przekazania przez wnioskującego obywatela sprawy do wstępnego rozpoznania organowi, który naruszył jego prawa (wolności). Jest to, według doktryny, dopuszczalne pod warunkiem, że negatywny wynik takiego rozpoznania nie zamknie obywatelowi postępowania sądowego [48].

Sądy powszechne nie zajmują się ochroną praw (wolności) jednostki przed naruszeniami w sposób abstrakcyjny, lecz tylko w odniesieniu do konkretnej sprawy i wywołują skutek dla tej sprawy. Sądy powszechne wszczynają postępowanie na wniosek jednostki lub innego uprawnionego podmiotu. Przy tym sprawa musi mieć charakter sporny, czyli przeciwstawność interesów stron nie może budzić wątpliwości. Sądy mogą orzekać o niestosowaniu aktów prawnych z powodu naruszenia przez nie konstytucji, a więc i także wynikających z niej praw podstawowych czy też wolności jednostki. Skutkiem prawnym stwierdzonych naruszeń jest niestosowanie wobec jednostki kwestionowanej normy prawnej. Orzeczenie sądu nie ma charakteru ogólnego i nie powoduje nieważności normy w systemie prawnym. Może być zakwestionowane jedynie w drodze skargi konstytucyjnej [49].

b) Sądy szczególne

W zakresie omawianej problematyki wojewódzkie sądy administracyjne rozpatrują skargi wniesione przez uprawnione ustawowo podmioty na nielegalne decyzje administracyjne oraz milczenie administracji, czyli uchylanie się od podjęcia wymaganych przez prawo działań. Jak stanowi art. 50 § 1 ustawy Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi [50]: "Uprawnionym do wniesienia skargi jest każdy, kto ma w tym interes prawny (...)". Założenie oparcia legitymacji do wniesienia skargi na kryterium interesu prawnego oznacza, że osoba, która stwierdziła naruszenie aktem organu administracji swoich praw lub wolności musi wykazać się podstawą prawną, uzasadniającą złożenie skargi. Sąd ustala wystąpienie związku pomiędzy przepisem prawa a zaskarżonym działaniem lub zaniechaniem organu. Brak związku zaskarżonego działania (zaniechania) z interesem prawnym skarżącego powoduje oddalenie skargi przez sąd [51]. Sąd może wydać postanowienie o wstrzymaniu wykonania w całości lub w części aktu lub czynności jeśli zajdzie niebezpieczeństwo wyrządzenia znacznej szkody lub spowodowania trudnych do odwrócenia skutków za wyjątkiem przepisów prawa miejscowego, które weszły w życie, chyba że ustawy szczególne wyłączają wstrzymanie ich wykonania (art. 61 § 3 u.p.p.s.a.). Od orzeczenia sądu wojewódzkiego kończąca postępowanie w sprawie przysługuje stronie, Rzecznikowi Praw Obywatelskich i prokuratorowi skarga kasacyjna do NSA (art. 173 u.p.p.s.a.).

c) Trybunał Konstytucyjny

Kontrola konstytucyjności aktów prawnych jest dopuszczalna wtedy, kiedy podmiot skarżący wyczerpie przed złożeniem skargi wszystkie przysługujące mu w sprawie środki ochrony prawnej. Nie dotyczy to oczywiście sytuacji bezczynności organu, w której podmiot

skarżący nie ma do swojej dyspozycji innych poza skargą konstytucyjną środków prawnych [52].

W ramach tego rodzaju kontroli wyróżnia się kontrolę abstrakcyjną oraz konkretną. Obie mogą służyć ochronie praw i wolności obywatelskich jednostki. Kontrola abstrakcyjna przysługuje uprawnionemu podmiotowi zawsze wtedy, gdy uzna, że dana norma prawna jest niezgodna z konstytucją bez względu na to, czy rozstrzygnięcie Trybunału wywoła skutki w sprawie, która go dotyczy. Odwrotnie jest w przypadku kontroli konkretnej. Skarżący może zakwestionować jedynie konstytucyjność aktu w konkretnej sprawie, która go dotyczy [53]. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego uznające za niezgodną z konstytucją zaskarżaną normę prawną wywołuje skutek w postaci usunięcia normy z systemu prawa [54]. Znaczenie konstytucyjnej kontroli aktów prawnych jako jednej z form ochrony praw i wolności obywatelskich jest tym większe, iż zauważa się częste przypadki uzupełniania już istniejącego katalogu praw i wolności obywatelskich nowymi powstałymi na gruncie praw i zasad już istniejących (uznana przez TK zasada ochrony praw nabytych) [55].

2. Rzecznik Praw Obywatelskich

W myśl art. 208 Konstytucji RP [56] Rzecznik Praw Obywatelskich jest organem stojącym „na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w konstytucji oraz innych aktach normatywnych”. Powyższy przepis wyraźnie wskazuje zakres przedmiotowy i podmiotowy działania RPO - jest to z jednej strony ochrona tzw. praw podstawowych określonych w konstytucji, z drugiej zaś praw i wolności wynikających w innych niż konstytucja aktach prawnych [57]. Ustawodawca przyznał prawo do zwrócenia się o pomoc do Rzecznika nie tylko obywatelom polskim, ale i cudzoziemcom i bezpaństwowcom, w razie gdy stwierdzą naruszenie wobec nich praw lub wolności przez organy władzy publicznej (art. 18 ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich [58]). Rzecznik w wyznaczonych przez prawo ramach działania dokonuje kontroli działań praktycznie wszystkich podmiotów, nie wykluczając podmiotów nie wchodzących w skład aparatu państwowego (pod warunkiem, że w swojej działalności związane są z realizacją praw i wolności jednostki [59]). Można zwrócić się do RPO także w trakcie toczącego się już postępowania lub w związku z nim. Możliwe jest nawet złożenie wniosku wówczas, kiedy postępowanie w sprawie naruszenia praw lub wolności jednostki nie zostało jeszcze wszczęte. Sytuacja taka może mieć miejsce wtedy, gdy zachodzą obawy co do możliwości naruszenia wolności lub praw przez akt prawny, który dopiero ma wejść w życie. W rzeczywistości rzecznik nie podejmuje się prowadzenia spraw, w których podmiot nie skorzystał z przysługujących mu możliwości odwołania się do organu wyższej instancji [60]. Ustawa przyznaje rzecznikowi bardzo szerokie kompetencje w zakresie powierzonych mu funkcji. Jak stanowi art. 14 u.r.p.o., rzecznik może:

1. wyjaśnić wnioskodawcy, że nie stwierdził naruszenia wolności i praw człowieka i obywatela;
2. skierować wystąpienie do organu, organizacji lub instytucji, w których działalności stwierdził naruszenie wolności i praw człowieka i obywatela;
3. zwrócić się do organu nadrzędnego nad jednostką, o której mowa w pkt 2, z wnioskiem o zastosowanie środków przewidzianych w przepisach prawa;
4. żądać wszczęcia postępowania w sprawach cywilnych, jak również wziąć udział w każdym toczącym się już postępowaniu — na prawach przysługujących prokuratorowi;
5. żądać wszczęcia przez uprawnionego oskarżyciela postępowania przygotowawczego w sprawach o przestępstwa ścigane z urzędu;
6. zwrócić się o wszczęcie postępowania administracyjnego, wnosić skargi do sądu administracyjnego, a także uczestniczyć w tych postępowaniach - na prawach przysługujących prokuratorowi;
7. wystąpić z wnioskiem o ukaranie, a także o uchylenie prawomocnego rozstrzygnięcia w postępowaniu w sprawach o wykroczenia;
8. wnieść kasację lub rewizję nadzwyczajną od prawomocnego orzeczenia.

Powyższy przepis nie wyczerpuje w całości kompetencji przyznanych ustawowo polskiemu ombudsmanowi. W szczególności Rzecznik może również: sygnalizować właściwym organom potrzebę zmian przepisów ustawowych w związku z ochroną praw i wolności człowieka i obywatela (art. 16 ust.1 pkt 1 u.r.p.o.), wszczynać postępowania przed TK w sprawie niezgodności ustaw z konstytucją i ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i brać udział w postępowaniach ze skargi konstytucyjnej (art. 16 ust. 2 pkt 2 i 3 u.r.p.o.).

W doktrynie pojawiły się wątpliwości w związku z poglądem Trybunału Konstytucyjnego, że zaskarżony akt prawny musi obowiązywać w chwili orzekania przez Trybunał [61]. Zdarzały się w praktyce orzeczniczej TK sytuacje, kiedy zaskarżone przepisy przestały obowiązywać w trakcie prowadzenia postępowania. W związku z tym Trybunał stanął przed koniecznością rozstrzygnięcia kwestii negatywnej przesłanki procesowej [62]. W myśl art. 39 ust. 1 pkt 3 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym [63], Trybunał ma prawo umorzyć postępowanie, jeśli kwestionowany akt prawny utracił moc obowiązującą przed wydaniem orzeczenia. Umorzenie postępowania ze wskazanego powodu rodziłoby dla pokrzywdzonego wnioskodawcy skargi konstytucyjnej skutek w postaci braku możliwości wznowienia postępowania zakończonych ostatecznym wyrokiem, decyzją administracyjną lub innym rozstrzygnięciem. Z powodu krytyki takiego rozwiązania w nowelizacji ustawy o Trybunale Konstytucyjnym uzupełniającej art. 39 o ust. 3 określono, iż nie ma zastosowania umorzenie z uwagi na utratę mocy obowiązującej przez zaskarżony akt prawny w sytuacji, gdy wydane orzeczenie ma istotne znaczenie dla ochrony konstytucyjnych praw i wolności [64].

3. Organizacje pozarządowe

Należy zwrócić uwagę na rosnącą rolę działalności organizacji pozarządowych w systemie gwarancji ochrony praw i wolności człowieka. Do tendencji rozwoju tego typu organizacji z pewnością należałoby zaliczyć decentralizację stosunków międzynarodowych oraz wzrost znaczenia więzi międzyspołecznych, które często przybierają charakter transnarodowy, wyłączony spod kontroli rządów państw. Sprzyja to tworzeniu się nowych organizacji o charakterze pozarządowym, ich wzajemnej współpracy [65].

W obowiązującym stanie prawnym nie istnieje jedna powszechnie obowiązująca definicja organizacji pozarządowej. W myśl art. 3 ust. 1 ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie [66] organizacje pozarządowe to „nie będące jednostkami sektora finansów publicznych, w rozumieniu przepisów o finansach publicznych i nie działające w celu osiągnięcia zysku osoby prawne lub jednostki nie posiadające osobowości prawnej utworzone na podstawie przepisów ustaw, w tym fundacje i stowarzyszenia”.

Bardziej precyzyjną definicję organizacji pozarządowych zawiera Encyklopedia Międzynarodowego Prawa Publicznego: „organizacje pozarządowe, w skrócie nazywane NGOs, są to organizacje prywatne (stowarzyszenia, federacje, związki, instytuty, grupy), nie utworzone przez władze lub porozumienia międzyrządowe, mające możliwość przez swoją działalność odgrywać rolę w sprawach międzynarodowych i których członkowie swobodnie korzystają z prawa głosu. Członkami NGOs mogą być osoby fizyczne lub prawne. Jeśli członkostwo organizacji lub jego działalność jest ograniczona do konkretnego państwa, mówi się o organizacji krajowej, natomiast jeśli jego działalność jest szersza — o międzynarodowej” [67].

Organizacjom pozarządowym przypisuje się szereg ważnych funkcji w zakresie ochrony praw i wolności człowieka. L. Wiseberg zalicza do nich:

1. zbieranie, ocena i upowszechnianie informacji;
2. działanie na rzecz zaprzestania naruszeń praw i wolności człowieka;
3. świadczenie pomocy prawnej, eksperckiej i humanitarnej;
4. lobbing władz krajowych i międzynarodowych;
5. promowanie włączenia do ustawodawstwa standardów praw i wolności człowieka,
6. edukacja i kształtowanie świadomości praw i wolności człowieka;
7. budowanie solidarności między prześladowaniem i identyfikowanie problemów lokalnych;
8. dostarczanie świadczeń i usług;
9. podtrzymywanie otwartości systemu politycznego [68].

Środkami jakie organizacje pozarządowe stosują dla zwiększenia skuteczności działań na rzecz praw i wolności człowieka są: własne „śledztwa”, monitoring i analiza sytuacji przestrzegania zobowiązań państwa wobec jednostek w konkretnych krajach, regionach czy okolicznościach, przedstawianie raportów, obecność przedstawicieli w procesach sądowych. Ponadto świadczą bezpośrednią lub pośrednią pomoc ofiarom naruszeń praw poprzez składanie skarg do instytucji międzynarodowych działających na podstawach konwencyjnych. Stosują tzw. lobbing w kręgach politycznych i działają na rzecz uwrażliwiania społeczeństwa na problemy łamania praw lub wolności człowieka, korzystając w tym celu ze wsparcia

massmediów i organizując publiczne debaty poświęcone tej tematyce [69]. W zakresie działalności edukacyjnej są organizowane seminaria i konferencje dla lokalnych działaczy praw człowieka. Odbywają się szkolenia wykładowców uniwersyteckich oraz niektórych grup zawodowych (głównie policjantów, funkcjonariuszy służby więziennej, dziennikarzy i prawników) [70]. Niezwykle istotna jest pomoc psychologiczna świadczona ofiarom naruszeń przez psychologów współpracujących z organizacjami pozarządowymi.

Organizacje pozarządowe znajdują się przeważnie bardzo blisko konkretnych problemów ludzkich. Często szybciej niż władze państwa są w stanie zareagować na przypadki łamania praw lub wolności człowieka. Z inicjatywy NGOs wychodzą inicjatywy, a nawet gotowe projekty w dziedzinie poprawy przestrzegania uprawnień jednostki (za przykład może posłużyć powstała w 1984 r. dzięki Amnesty International Konwencja ONZ o zakazie tortur czy opracowywany aktualnie przez szereg polskich organizacji pozarządowych Krajowy Program Na Rzecz Ofiar Przestępstw, zawierający postulaty działań zapobiegania przestępczości i pomocy ofiarom przestępstw) [71].

Kolejną kwestią, na którą warto zwrócić uwagę, jest możliwość stosowania przez organizacje pozarządowe pewnej formy oddziaływania na organy władzy państwowej. Polega na publicznym piętnowaniu polityków za naruszanie praw lub wolności człowieka. R. Kuźniar określa ten sposób reagowania NGOs pojęciem „funkcji oskarżycielskiej”. Pod presją organizacji pozarządowych występuje coś, co określa się „mobilizacją wstydu”, ponieważ żaden rząd nie lubi być publicznie krytykowany za bezprawne traktowanie własnych obywateli i nie dopuści do tego, by podobna sytuacja miała miejsce w przyszłości. Przyczynia się to do częstszego zwracania uwagi na zagadnienia „prawno-wolnościowe” jednostki [72].

„Ogólnie uważa się, że organizacje tzw. NGOs stanowią dodatkowy, uzupełniający reżim implementacyjny wzmacniający skuteczność ochrony praw człowieka w wymiarze narodowym i międzynarodowym. W tej ocenie można pójść dalej i stwierdzić, że organizacje pozarządowe powinny być uważane za jeden z trzech filarów uniwersalnego systemu popierania i ochrony praw człowieka, obok filaru państwowego (prawa i instytucji wewnętrznych) oraz prawa i organizacji międzynarodowych. Co istotne — jest to obecnie najbardziej dynamicznie rozwijająca się część tego systemu, bez której działalność rządów i instytucji międzynarodowych byłaby nieporównanie mniej skuteczna” [73].

4. Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu

Rozpatruje skargi osób, które uważają, iż dopuszczono się wobec nich naruszeń praw ujętych w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Polska ratyfikując konwencję dnia 19 stycznia 1993 r. zobowiązała się do respektowania określonych w tym akcie praw i wolności [74]. Skargę może wnieść indywidualna osoba, grupa osób lub organizacji pozarządowych powołując się na przepisy art. 34 Konwencji. Warunkiem umożliwiającym skuteczne wniesienie skargi jest wyczerpanie przez skarżącego wszystkich dostępnych w kraju środków odwoławczych. Są nimi w sprawach administracyjnych odwołanie do organu drugiej instancji, a w sprawach sądowych odwołanie do sądu drugiej instancji oraz skarga kasacyjna. Innymi słowy — jeśli istnieje w systemie krajowym dostępny środek umożliwiający sądom krajowym zareagowanie na zarzut naruszenia prawa określonego w konwencji należy z niego skorzystać. Postępowanie przez ETPCz zakończone zawarciem ugody może doprowadzić do modyfikacji obowiązującego systemu prawnego w danym państwie lub ustalenia odszkodowania bądź zadośćuczynienia. Istotne jest to, że ugoda powinna w całości naprawiać wyrządzoną szkodę. W sytuacji, kiedy nie jest możliwe przywrócenie stanu poprzedniego, odszkodowanie traktowane jest jako środek naprawczy [75].

Znanym przypadkiem przyznania odszkodowania pieniężnego w ramach rekompensaty za naruszenie konwencji była sprawa wdowy po oficerze lotnictwa wojskowego z Maroka straconego po nieudanym zamachu na króla marokańskiego. Oficer schronił się wówczas na Gibraltarze podlegającym jurysdykcji brytyjskiej, po czym został wydany przez władze londyńskie i stracony po przewiezieniu do Maroka. Art. 2 konwencji wyraźnie podkreśla jedno z zasadniczych praw człowieka — prawo do życia. Rząd brytyjski, wydając Marokańczyka władzom jego kraju, z pewnością przewidywał jaki los spotka oficera po opuszczeniu granic brytyjskich. Wydając oficera, przyczynił się tym samym do jego śmierci [76].

Najczęściej przedmiotem skarg składanych do ETPCz są sprawy dotyczące praw osób więzionych, kar cielesnych, homoseksualizmu, transseksualizmu, ekstradycji, łamania tajemnicy korespondencji, ochrony danych osobowych, wolności słowa czy prawa własności

[77]. Corocznie Trybunał w Strasburgu rejestruje kilkanaście tysięcy skarg indywidualnych, z czego przyjmuje do rozpatrzenia nie więcej niż jedną trzecią z nich. Dla wielu osób składających skargę do Strasburga ten środek ochrony praw i wolności stanowi niemalże „magiczne antidotum” na wszelkie zaznane niesprawiedliwości. Realizuje psychologiczną potrzebę zwrócenia się do instancji międzynarodowych w sytuacji kiedy państwowe wydają się niesprawiedliwe [78].

Przypisy:

- [47] A. Zieliński [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002 r., s. 712.
- [48] B. Banaszak, *Prawa jednostki...*, op. cit., s. 165.
- [49] Tamże, s. 166.
- [50] Ustawa Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi z dnia 30.8.2002 r., zwana także dalej: u.p.p.s.a. (Dz. U. z 2002 r., Nr 153, poz. 1270 z późn. zm.).
- [51] B. Adamiak, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne i sądowniczoadministracyjne*, Warszawa 2003 r., s. 424 i n.
- [52] B. Banaszak, *Prawa jednostki...*, op. cit., s. 160 i n.
- [53] B. Banaszak, M. Jabłoński [w:] B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wierszewski, K. Wójtowicz (red.), *System ochrony praw człowieka*, Zakamycze 2003 r., s. 426.
- [54] B. Banaszak, *Prawa jednostki...*, op. cit., s. 169.
- [55] Tamże, s. 172.
- [56] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483).
- [57] S. Patyra [w:] W. Skrzydło (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Lublin 2005 r., s. 442.
- [58] Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich..., op. cit.
- [59] R. Balicki [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie...* op. cit., s. 792.
- [60] Tamże, s. 794.
- [61] R. Balicki [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie...* op. cit., s. 802.
- [62] Tamże, 802.
- [63] Ustawa z dnia 1.8.1997 r. o Trybunale Konstytucyjnym (Dz. U. z 1997 r., Nr 102, poz. 643, z późn. zm.).
- [64] R. Balicki [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie...* op. cit., s. 803.
- [65] R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje...*, op. cit., s. 262.
- [66] Ustawa z dnia 24.4.2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2003 r., Nr 96, poz. 873 z późn. zm.).
- [67] K. Rechenberg, *Encyklopedia Międzynarodowego Prawa Publicznego*, t. 9, Heidelberg 1986 r., s. 276.
- [68] K. Motyka, *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004 r., s. 95.
- [69] R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje...*, op. cit., s. 271 i n.
- [70] T. Sokołowski, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Zarys*, Warszawa 2004 r., s. 22.
- [71] R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje...*, op. cit., s. 272.
- [72] Tamże, s. 273.
- [73] Tamże, s. 275.
- [74] H. Bajorek-Ziaja, *Skarga do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz skarga do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*, Warszawa 2006 r., s. 23.
- [75] Tamże, s. 27 i n.

[76] R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje...*, op. cit., s. 180.

[77] Tamże, s. 181.

[78] Tamże, s. 179.

Małgorzata Gawlik

Ur. 1980. Absolwentka administracji Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 05-11-2006)

[Oryginał.](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5101) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5101>)

Contents Copyright © 2000-2008 by Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.
Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę podkatalogów, skrypty JavaScript oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl